

גשעך לפי ווינט ממה ועשוק ורשע שכן לשטרות נפסטה
 דיאזניה דאדונינו עדיט אברהם הרב המוביל הכטיש החזק
 דודר ופלא: ענין היול ירוס הודו ונדל כבודו הערליט אן חתול
 פי כדך מר וי יסוף הזקן הנבכד פחיר המשיח בר כדך מר וי
 קד נע וקל לנה יקנו מעו וישהדו עני בגמיע אלפאטל אנוחבמה
 ואי דוכוארל ואכרמו ואכרמו וסלמודלך ללשון אבי אפעל כדך
 הסופר המהיר בר כדך מר וי יוסף השד הנכבד ההו היק הלא
 חנה ווראך לגוס ומא בעידה אנועד קבעת יתס לבעת מנה וועל
 אן למחקר מאיה וכמסין דינארל עינא מערייה בעחק קאזנה
 גמיע אר עה אגמבלה סרה יסהס ען ארבעה ועשר
 דאר שהי אנה עלך מענה מא הנא מיה לכה אגמבלה
 אן בכיר למעשה אן פס בני אהי ארבע ען דרתי
 יחודתה קד יקה אדא בלה סיה יא אלה דנה
 יתס ומטא כעקא ומר אסרה יא יאס

המקורות לראשית מישרת ראש־היהודים (הנגידות) במצרים

מאת מרק כהן

במשך שלטון הפאטימים במצרים (969-1171) קם מוסד חדש של מנהיגות בקהילה היהודית.¹ בעלי מישרה זו נקראו בערבית ראיס אל־יהוד, כלומר, ראש־היהודים. מישרת ראש־היהודים נמשכה מאות שנים, עד לכיבוש העותמאני בראשית המאה ה־16. בהיסטוריוגרפיה היהודית נקרא ה"ראיס אל־יהוד", בדרך־כלל, ה"נגיד", ע"ש התואר העברי שהוענק לרוב נושאי מישרה חשובה זו, ואכן ידוע המוסד עצמו בשם הנגידות. עניין הנגידות בכלל, וראשיתה של מישרה זו בפרט, העסיק מספר היסטוריונים יהודיים למן סופה של המאה ה־19 ועד ימינו. בשנים האחרונות אני עוסק בעיון חדש ומקיף בתולדות מישרת ראש־היהודים בתקופה הפאטימית. את הנושא הזה חילקתי לשני חלקים: הראשון דן בתולדות המוסד מראשיתו עד שנות ה־20 של המאה ה־12;² החלק השני יעסוק בחמישים השנה האחרונות של התקופה הפאטימית, דהיינו, עד שנת 1171, עת שהרמב"ם נכנס בפעם הראשונה לכהן כראיס אל־יהוד. בדבריי הבאים אייחד את הדיבור על המקורות לראשית מישרת ראש־היהודים ואדווח על מקצת המסקנות שהגעתי אליהן תוך כדי ניתוח החומר.

1 הדברים שלהלן מבוססים על הרצאה שנשאתי ב־16.5.1978 ביום־עיון לזכרו של פרופ' בן־ציון דינור ז"ל, שאורגן על־ידי המרכז לחקר תולדות ישראל ע"ש בן־ציון דינור והחברה ההיסטורית הישראלית. נוסח אחר של הרצאה זו, בשם "ראשית הנגידות במצרים", הוצג בתרומה לסידרת "עיונים בתולדות קהילות ישראל במזרח" מטעם מכון בן־צבי ב־1 בינואר 1978. ההרצאה הוכנה בהיותי פוסט־דוקטוראנט בחוג להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטה העברית, מטעם נאמנות קרן לידי דייויס.

2 חלק זה של המחקר נסתיים והוא עתיד לצאת לאור בספר בשם *Jewish Self-Government in Medieval Egypt: The Origins of the Office of Head of the Jews*. הספר, שיצא לאור בהוצאת אוניברסיטת פרינסטון, יכלול תיעוד מלא למימצאים המובאים להלן ודיון יסודי בכל מסקנה ומסקנה.

חומר שנאסף תוך כדי הכנת הספר הזה גם שימש יסוד לארבעה מאמרים, אשר כולם עתידים להינדפס בזמן הקרוב, והם:

"On the Origins of the Office of Head of the Jews in the Fatimid Empire"

יתפרסם ב — *AJS (Association for Jewish Studies) review*, vol. 4

"דוד בן דניאל בן עזריה במצרים: פירושו חדש" — יפורסם בדברי הכנס לחקר הגניזה הקאהירית,

שהתקיים באוניברסיטת תל־אביב ב־24-25 במארס 1976;

"Geniza Documents concerning a Conflict in a Provincial Egyptian Jewish Community during the Nagidate of Mevorakh b. Saadya"

פרופ' ש.ד. גויטיין;

"קהילת אשקלון בין גאונות א"י לבין ראשות היהודים במצרים" — יתפרסם ב"שלם" כרך ג'.

המקורות על מישרת ראש־היהודים בתקופה הפאטימית, הידועים לחוקרי תולדות עם ישראל, הם משלושה סוגים:

1. המקורות העבריים הספרותיים.
- א. סיפורו של ההיסטוריון היהודי־המצרי בן המאה ה־17, יוסף בן יצחק סמברי, על כואו של הנגיד הראשון למצרים, שנמסר בכרוניקה הארוכה שלו על תולדות היהודים.³ לפי מעשייה זו נישאה בשנת 974 בת הח'ליף העבאסי מבבל למלך מצרים. כאשר הגיעה הנסיכה לבית בעלה, שאלה אותו אם יש ליהודי ארצו מלך או נשיא בדומה לראש־הגולה בבבל, שהוא כל כך מכובד בעיני אביה הח'ליף. כאשר השיב מלך מצרים בשלילה, הציעה לו אשתו שיבקש מאביה לשלוח מבבל איש מזרע הנשיאים, מבית דוד המלך, לכהן כראש־היהודים במצרים. כן עשה בעלה. "ומשם והלאה נשתלשל הנגידות במצרים", כדברי סמברי. נוסח מקוצר של אותו סיפור מובא, אגב אורחא, כאחת מתשובותיו של ר' דוד אבן אבי זמרא, רבה הראשי של קהילת קאהיר במחצית הראשונה של המאה ה־16.⁴
- ב. מגילת אחימעץ, שנכתבה באיטליה באמצע המאה ה־11. המגילה כוללת תיאור מפורט של חיי הנגיד פלטיאל בן שפטיה, אחד מאבותיו של אחימעץ בעל המגילה, אשר לפי דבריו כיהן כ"משנה למלך" מצרים, הח'ליף הפאטימי אל־מעז, כובשה של מצרים בשנת 969, וגם שלט על קהילות היהודים בכל מלכותו. מא"י במזרח ועד לצפון אפריקה ולסיציליה במערב.⁵
2. קטעים ערביים על מינויו, תארו, תפקידיו וזכויותיו של הראיס אל־יהוד ועל יחסיו עם השלטונות המצריים. מקורות אלו כונסו בתקופה הממלוכית לתוך ספרים העוסקים בשיטת השלטון המינהלי במצרים, כגון ספרו של אל־קלקשנדי, צבח אל־אעשא.⁶ חלק מקטעים אלו הוא תעודות מהתקופה הקדומה, וקרוב לוודאי שיש בהן חומר המשקף את המציאות שבזמן הפאטימים.
3. מאות תעודות מן הגניזה הקאהירית הנוגעות במישרין ובעקיפין באישים שכיהנו במישרת ראש־היהודים בתקופה הפאטימית. מסמכי הגניזה משמשים מרבית החומר הגולמי השייך לנושאנו.

3 עיין ספר החכמים וקורות הימים, מהד' א. נויבויאר, כרך א', אוקספורד, תרמ"ח, עמ' 115-116.

4 שו"ת הרדב"ז, הדפסה חדשה, ניו־יורק, תשכ"ז, חלק ג', סי' תתקמ"ד (תק"ט) (הדפסה חדשה של דפוס ווארשא, תרמ"ב).

5 מגילת אחימעץ, מהד' בנימין קלאר, הדפסה חדשה, ירושלים, תשל"ד, עמ' 30-36; בסדר החכמים וקורות הימים, מהד' א. נויבויאר, כרך ב', אוקספורד, תרנ"ג, עמ' 125-130.

6 עיין לקט מקורות אלו שנדפסו ע"י Richard J.H. Gottheil, "An Eleventh-Century Document concerning a Cairo Synagogue", *Jewish Quarterly Review*, o.s. 19 (1906-07), pp. 527-539 (Appendix III)

C.E. Bosworth, "Christian and Jewish Religious Dignitaries in Mamluk Egypt and Syria: Qalqashandī's Information on their Hierarchy,

אשר לבעיית ראשיתה של מישרת ראש־היהודים, תופסים את מרכז העניין המקורות הספרותיים: סמברי, אבן אבי זמרא ואחימעץ. החומר הערבי הממלוכי אינו רומז אפילו רמז דק לגורמים שהביאו לידי היווצרות המוסד, ואילו תעודות הנגיזה רבות־הערך אינן מוסרות אלא שברי פרטים על נגידי מצרים, החל מן השליש האחרון של המאה ה־11. בין מסמכי הנגיזה לא נמצא שום מקור המספר כיצד הגיעו הנגידים הראשונים לתפקידם ולא נשמר כל רמז לפלטיאל בן שפטיה ולצאצאיו. אין פלא איפוא שהתיאוריה השלטת בהיסטוריוגרפיה היהודית על ראשית הנגידות במצרים, מסתמכת על המסורת של סמברי ואבן זמרא ועל תולדות חייו של פלטיאל כמגילת אחימעץ.

תיאוריה זו גורסת כי הפאטימים ייסדו את הנגידות זמן קצר אחרי שכבשו את מצרים בשנת 969, בנסותם לנתק את קשריהם של יהודי מצרים עם ראש־הגולה שכבבל, איש חצרו של הח'ליף העבאסי, שממנו שאפו הפאטימים לקחת את ההגמוניה על העולם המוסלמי. הנגיד הראשון שמינו הפאטימים, לפי דעה זו, היה היהודי האיטלקי פלטיאל בן שפטיה.⁷

אמינותם של סמברי, אבן אבי זמרא ושל מגילת אחימעץ כמקורות היסטוריים מוסמכים על ראשית מישרת ראש־היהודים במצרים הוטלה בספק על־ידי דוד איילון (לשעבר: נוישטדט) במאמר שפירסם ב"ציון" בשנת 1939.⁸ איילון הוכיח שסיפורו של סמברי הורכב ממקורות שונים בלתי־קשורים עם המאורע ההיסטורי שאותו ביקש לתאר. אשר למגילת אחימעץ, טען איילון, כי התואר "נגיד" שניתן לפלטיאל בן שפטיה באותו ספר, וכמו כן עצם תוכן הקטעים על מעמדו של פלטיאל בקהילה היהודית, אינם מעידים על שום מנהיגות עליונה בקהילה. איילון הצביע, למשל, על העובדה, שבנגיזה אפילו פקידים מוסלמיים נקראו "נגיד" בפי יהודים, שחיפשו מונח עברי מקביל לדרגה מסויימת במינהל המוסלמי.

החוקרים סבורים כי איילון הצליח לערער במידה ניכרת את אמינותו של סמברי, אולם רובם המשיכו להחזיק בתיאוריה הקיימת כנדון ולראות באגדת סמברי גרעין של אמת. הסיבה לכך היא שאיילון לא הציע פירוש חדש להיווצרות מישרת הנגיד, העשוי לבוא במקומו של הפירוש המקובל. ביקורתו של איילון זכתה בתמיכה מלאה של חוקר אחד בלבד, ש.ד. גויטיין, לראשונה במאמר שפירסם ב־1962 ב־*Jewish Quarterly Review* ולאחרונה בשינויים אחדים בכרך השני (1971) של ספרו

"Titulature, and Appointment", *International Journal of Middle East Studies*, 3 (1972), pp. 59-74, 199-216

7 עיין ערך "Nagid" ב־*Encyclopaedia Judaica* המסכם את הדעה השלטת על ראשית מישרת הנגיד במצרים וגם רושם את המחקרים העיקריים בנושא.

8 דוד נוישטדט, "ענייני נגידות במצרים בימי הביניים", ציון, שנה ד', תרצ"ט, עמ' 126-149.

A Mediterranean Society.⁹ בין אלפי התעודות ההיסטוריות שזיהה גויטיין בגניזה, הוא לא מצא זכר לנגיד במצרים לפני שנות ה-60 של המאה ה-11, כלומר, מאה שנים אחרי הכיבוש הפאטימי. נוסף על כך, הוא גילה כי במחצית הראשונה של המאה ה-11 הכירו הפאטימים רשמית בראש ישיבת ארץ-ישראל כראש-היהודים במדינתם. בהסתמך על תגליות אלו, ובעקבות ספקנותו של איילון לגבי סמברי ואחימעץ, הסיק גויטיין שמוסד זה נוצר לא עם פלטיאל בן שפטיה בזמן הכיבוש הפאטימי אלא בעת התמוטטותה של ישיבת ארץ-ישראל בשליש האחרון של המאה ה-11, כאשר בגלל הכיבוש הסלג'וקי נאלצה הישיבה לעקור מירושלים ולעבור לעיר צור. יתר על כן, מישרת ראש-היהודים התהוותה לא בגלל אינטרסים מדיניים של הממשל הפאטימי אלא בגלל גורמים פנימיים בקהילה היהודית.

חידושו של גויטיין, כמו ספקנותו של איילון לפניו, לא מצא תומכים בקרב החוקרים. לפי הכלל הידוע, לא ראינו אינו ראינו, סברו וסוברים עד היום רוב המלומדים, כי יפה כותן של מסורות סמברי ואחימעץ מכוחה של שתירת הגניזה על אודות נגידי מצרים במאה השנים הראשונות של השלטון הפאטימי.

לדעתי, ספקנותו של איילון בדבר סמברי מוצדקת לחלוטין. נוסף על העובדות הבלתי-היסטוריות שבסיפורו והשיבושים שחלו בתאריכיו, האגדה המסופרת בספרו שייכת לסוג מיוחד של מעשיות יהודיות בימי-הביניים. אגדות אלו מבוססות על המוטיב שהמנהיגות בקהילה מסויימת נוסדה בתמיכת השלטונות הלא-יהודיים אשר הזמינו מרחוק יהודי או יהודים אצילים לבוא ולשלוט על הציבור היהודי שבמלכותם. דוגמה אחרת הוא הסיפור המפורסם על בואו של הנשיא הכבלי ר' מכיר לנארבונה, ע"פ הזמנתו של "קרלייש" מלך צרפת, הכוונה כנראה ל-Charlemagne, אשר ביקש ממלך בבל, הוא הוא הח'ליף העבאסי, לשלוח יהודי מזרע דוד המלך לשמש כמנהיג היהודים, בנוסח ראש-הגולה שבבבל.¹⁰ מעשייה דומה היא המסורת ב"ספר הקבלה" לר' אברהם אבן דאוד (ראב"ד) המספרת, כי אבותיהם של משפחת אלבאליה המכובדת הגיעו לספרד אחרי חורבן הבית השני, עקב בקשתו של המושל הרומאי המקומי מן הקיסר טיטוס שישלח מספר אצילים משבויי ירושלים לשבת בעיר מרידה.¹¹

על הצד השווה בשתי המעשיות האלה כבר עמד פרופ' גרשון ד. כהן באחת ההערות שלו בסוף ספר הקבלה במהדורתו.¹² קשה לקבוע מתי נוצרה האגדה על בואו של הנגיד הראשון למצרים. אולם אפשר להציע סיבה סבירה לקיומה. יהודי מצרים רצו להוכיח לאומות העולם שמישרת הנגיד אושרה בידי השלטונות המוסלמיים. יתר-

S.D. Goitein, "The Title and Office of the Nagid: A Re-examination", *Jewish Quarterly Review*, n.s. 53 (1962), pp. 93-119; idem, *A Mediterranean Society*, vol. 2 (Berkeley and Los Angeles, 1971), pp. 23-40

10 סדר החכמים וקורות הימים, מהד' א. גויבואר, כרך א', עמ' 82.

11 ספר הקבלה, מהד' גרשון ד. כהן, פילאדלפיה, תשכ"ז, עמ' 58 (במקור).

12 שם, עמ' 138-139 (בחלק האנגלי).

על־כן, הם קיוו להפיק תועלת מהשוואת מישרת הנגיד למישרת ראש־הגולה כיוודעם שמשפחת דוד המלך, כלומר הנשיאים, היתה חביבה על המושלים המוסלמיים. החוקרים, שצירפו את סיפור־חיייו של פלטיאל בן שפטיה במגילת אחימעץ לסיפורו של סמברי כדי לבנות את התיאוריה השלטת על ראשית מישרת ראש־היהודים, העלימו עין מסתירה עיקרית, והיא שפלטיאל בן שפטיה לא היה נשיא ולא היה מבבל. אין צורך לפקפק במסורת המשפחתית של בעל מגילת אחימעץ, לפיה שירת פלטיאל בתפקיד נעלה במינהל הפאטימי של הח'ליף אל־מעז ושהיה למנהיג עמו. אולם, אין שום עדות לכך שמונה כ"ראיס אל־יהוד". השם "נגיד" אינו הוכחה לכך. היו יהודים במצרים שכוננו נגיד ולא שירתו בתפקיד ציבורי כלשהו. כמו כן, היו נכבדים שעלו למישרת ראיס אל־יהוד ולא נשאו את התואר נגיד, כגון הנשיא דוד בן דניאל, שכינה כראש־היהודים משנת 1082 עד 1094, וכיו"ב הרמב"ם.

אנו יכולים לתאר לעצמנו משום מה נקרא פלטיאל "נגיד" במגילת אחימעץ בלי להירתם להיפותזה שהפאטימים מינוהו ראש־היהודים. ייתכן כי אחימעץ השתמש בתואר "נגיד" כיוון שבזמנו, כלומר אמצע המאה ה־11, כיהנו נגידים כבר עשרות שנים כראשי הקהילה וכרופאי החצר בעיר קירואן שאינה רחוקה מאיטליה הדרומית. ואפשר הדבר כי אחימעץ שאל מן הסביבה המוסלמית הקרובה מונח עברי מתאים, שהלם את מעמדו של פלטיאל בן שפטיה כחצר הפאטימית ובקהילה היהודית לפי מסורת משפחתו.

נשאלת השאלה: אם אין במקורות הספרותיים הנזכרים משום עדות מוסמכת להתהוותה של מישרת ראש־היהודים ואם אין בכתבי־הנגיזה הסבר מפורש להתפתחות זו, כיצד ניתן לפתור את הבעייה ההיסטוריוגרפית? התשובה היא שאפשר להסתייע במקורות לא־יהודיים, אשר טרם זכו לעיון בהקשר הנדון. כרוניקות ערביות מלמדות שפרק־הזמן בו הופיעו הנגידים הראשונים, כלומר, השליש האחרון של המאה ה־11, היתה תקופה של משבר ושל שיקום באימפריה הפאטימית. משנת 1060 עד שנת 1074 חל משבר מדיני וכלכלי, שכמעט הביא לידי חיסולה של ח'ליפות מצרים. למשל, בין שנת 1058 לבין שנת 1074 שירתו בקאהיר תשעה־עשר ואזירים שונים. חוסר היציבות בזירה המדינית מודגשת יותר בשים לב לעובדה שבשש־עשרה השנים האלו חלו כארבעים חילופי־ואזירים, הואיל ומספר אנשים כיהנו במישרה זו יותר מפעם אחת. התרופפותו של המימשל המרכזי הובילה לחידוש המתח בין גדודים מתחרים בצבא ואף למימשל צבאי דיקטטורי. חידוש האלימות מצד השכטים הברברים השוכנים באזור הדלתה בשנים אלו אף הוא תרם למשבר. איכרים נמנעו מזריעת אדמותיהם וסוחרים רבים ברחו ממצרים בחפשם תנאים יותר נוחים לעסקיהם. בחינת הוספת שמן למדורה היה הרעב האיום שפגע במצרים במשך שבע שנים רצופות, משנת 1065 ועד שנת 1073. אין ספק כי צירופם של גורמים אלה הוא שאיפשר לסלג'וקים לכבוש את סוריה ואת ארץ־ישראל בשנת 1071 במינימום של התנגדות מצד מצרים. תקופת השיקום במצרים החלה בשנת 1074, כאשר בא לקאהיר בדר אל־ג'מאלי,

הגנרל הארמני ששימש קודם לכן כאחד המושלים הצבאיים מטעם הפאטימים בסוריה ובא"י. איש תקיף זה, אשר הוזמן למצרים על-ידי הח'ליף אלמוסתנצר לשמש כואזיר ולהשכיך שלום במרכזה של האימפריה, הצליח במשימתו עד כדי כך שנעשה המושל האמיתי של מצרים עד למותו בשנת 1094. בדר אל-ג'מאלי חיסל את מקורות האנארכיה במצרים והנהיג כיוון חדש במדיניותה. בזמנו הפכה האימפריה השיעית של הפאטימים, אשר שאפה בעבר להגמוניה על העולם האסלאמי כולו, למדינה מצרית. במדיניות החוץ, פנה בדר אל-ג'מאלי עורף לא"י ולסוריה והפנה את תשומת לבו לדרום. הואזיר ביקש לחזק את הקשרים הדיפלומטיים של מצרים עם חצי האי ערב ועם נוביה ואביסיניה, ככל הנראה מתוך אינטרס פנימי להגן על הנתיבים המסחריים המובילים להודו ולמזרח הרחוק, ועל חייהם של סוחרים מצריים שנשאו ונתנו עם הארצות השוכנות בדרומה של מצרים.

כיצד השפיעו האירועים של תקופת המשבר והשיקום במצרים, בשליש האחרון של המאה ה-11, על הקהילה היהודית בכלל ועל התפתחות מישרת ראש-היהודים בפרט? למעשה לא ידוע לי מקור יהודי אחד שמקשר את המתרחש בעולם היהודי עם המאורעות החיצוניים בשנים ההן. אולם ניתן לשפוט בדרך עקיפין כיצד השפיעה הסביבה על המיעוט היהודי בסיוע מקור לא-יהודי אחר, הלוא הוא הכרוניקה הערבית-הנוצרית "תאריך בטארכה אל-כניסה אל-מצריה", כלומר "תולדות חיי הפאטריארכים של הכנסייה המצרית", המצויה עתה במהדורה חדשה ומושלמת, בהדפסת החברה לארכיאולוגיה קופטית שבקאהיר.¹³ למיטב ידיעתי, מקור זה טרם נוצל בידי כותבי ההיסטוריה היהודית, אולם השימוש בו מוצדק מבחינה מתודולוגית. הפאטריארך הקופטי, ראש העדה הנוצרית החשובה ביותר במצרים, היה בעיני השלטונות מקבילו של ראש המיעוט היהודי, ולכן, למשל, דנו על שניהם יחד באותם מקורות ערביים מינהליים מהתקופה הממלוכית שהוזכרו לעיל. לדעתי, השימוש במקורות נוצריים כדי לחקור פרק מתוך תולדות הקהילה היהודית — גישה שאפשר לכנותה בשם "ההיסטוריה ההשוואתית של העדות הלא-מוסלמיות" — מניב פרי במקרה שלנו, כפי שיובהר בהמשך.

הספר "תולדות חיי הפאטריארכים של הכנסייה המצרית" נכתב חלקים-חלקים במשך מאות שנים, בידי מחברים שונים, שהוסיפו פרקים על פרקי קודמיהם. לאמיתו של דבר, החלק האחרון של המהדורה החדשה מביא את קורות הפאטריארכות עד שנת 1894. לפנינו איפוא ההיסטוריה הרשמית של המוסד הראשי של הכנסייה הקופטית, שנכתבה בחצר-המלכות, כדרך רוב ספרי-ההיסטוריה מימי-הביניים. מן הראוי

Sawīrus (Severus) ibn al-Muqaffa', *Ta' rīkh-baṭārika al-kanīsa al-miṣriyya (History of the Patriarchs of the Egyptian Church)*, vols. 2-3, edited and translated by Yassā

'Abd al-Masīḥ et. al. (Cairo: Société d'archéologie copte, 1943-70)

"On the Origins of the Office: דיון יותר מקיף, על המקור הזה ועל חשיבותו לענייננו במאמרי: "Head of the Jews in the Fatimid Empire", of Head of the Jews in the Fatimid Empire", הנוכח לעיל, הע' 2.

להדגיש, כי על התקופה שלנו המקור מפורט ואמין. מחברי הכיוראפיות של הפאטריארכים שחיו במחצית השנייה של המאה ה־11 ובעשורים הראשונים של המאה ה־12 היו בני הזמן שבו כתבו. הם עדי־ראייה למאורעות הזמן ואף מוסרים פרטים בלתי־ידועים ממקורות מוסלמיים, על אישים כמו בדר אל־ג'מאלי.

על־פי תולדות חיי הפאטריארכים אפשר להסיק, כי בשליש האחרון של המאה ה־11 חל שינוי מכריע בהנהגה העצמית של העדה הקופטית. בשנת 1070 לערך, כתגובה למהומות שאירעו במצרים התחזית עקב המשבר במדינה, עבר הפאטריארכ הקופטי לפסטאט מאלכסנדריה, שהיתה מקום־מושבו של ראש הכנסייה המצרית, מזמנו של סיינט מארק, הפאטריארכ הראשון שחי במאה הראשונה לספירת הנוצרים. ככל הנראה, ראה הפאטריארכ בהעתקת מושבו לעיר הבירה, סביב שנת 1070, פתרון זמני לבעייה הבטחונית. אולם, אחרי בואו של בדר אל־ג'מאלי לקאהיר, שנים ספורות לאחר מכן, לא חזר עוד ראש הכנסייה הקופטית למקום־מגוריו הקדום. כל הסימנים מצביעים על המסקנה שהואזיר עצמו עודד את הפאטריארכ להשתקע דרך־קבע בבירת מצרים. בדר אל־ג'מאלי מופיע לעיתים קרובות כמתערב בחיים הפנימיים של הכנסייה, בניגוד לנהוג אצל מושלים מוסלמיים. במיוחד, לחץ הואזיר על הפאטריארכ להשפיע על המושלים הנוצריים של נוביה ואביסיניה שלא להרוס מסגדים בארצותיהם ולא לפגוע בסוחרים מצריים העוברים דרך אדמותיהם. תביעה זו היתה במקומה, כיוון שנוצריי נוביה ואביסיניה היו מאמיני הנצרות המונופיסית, שמרכז הרוחני והאקומני היה בחצרו של ראש כנסיית מצרים.

חשיבותו של ספר "תולדות חיי הפאטריארכים" לענייננו היא בכך שהוא מלמדנו, כי התרחשויות המשבר והשיקום במצרים בשליש האחרון של המאה ה־11 היו ממניעי השינוי הגדול שחל בקהילה הנוצרית בזמן ההוא. גודל השינוי מוכח בשים לב לעובדה שבעקבות העתקתו של הפאטריארכ לקאהיר הלכו והתחזקו קשריו עם המימשל המצרי עד שלבסוף הדיח הפאטריארכ את הבישוף של קאהיר מתפקידו המסורתי כמתווך הראשי בין הקופטים ובין השלטונות.

לדעתי, יש יסוד לסברה שקיים קשר כלשהו בין ראשית מישרת ראשי־היהודים ובין הקמת הסמכות העליונה של העדה הקופטית קרוב לחצר הפאטימים בקאהיר. קשה לשער שיהודי מצרים לא שמעו על המתרחש במוסד הראשי של ההנהגה העצמית של המיעוט הלא־מוסלמי השני. חצרנים יהודים באו במגע יום־יומי עם עמיתיהם הקופטים במימשל הפאטימי. אכן, מקורות מן הגניזה מעידים על כך שהיהודים עקבו אחר כל הטבה שהעניקו השלטונות לנוצרים ושאפו להנות מהטבות דומות. אפשר שיהודי החצר יחד עם חבריהם בציבור היהודי באו בשליש האחרון של המאה ה־11 לידי מסקנה, כי הם חייבים להעביר את מרכז ההנהגה העצמית שלהם לבירת מצרים, במקביל להעתקת מושבו של הפאטריארכ הקופטי לעיר זו. אפשר שהבחינו היהודים מקורבי־המלכות במדיניות החדשה, שהתחילה עם בדר אל־ג'מאלי עקב הכיבוש הסלג'וקי, והרגישו שירדה חשיבותה של א"י כגורם בעתידה של מצרים. לכן היתה

השעה כשרה להקמתה של ראשות חדשה ליהדות מצרים שתירש את מקומה של ישיבת ארץ-ישראל. עדות מפורשת להשערתי אין בידי. אולם, לדעתי, הסבר זה עולה בקנה אחד עם שתיקת הגניזה על אודות נגידיים במצרים לפני השליש האחרון של המאה ה-11.

נוכח מה שלמדנו ממקורות לא-יהודיים על המתרחש בחברה הכללית, אפשר לגשת לאינפורמציה המפוררת בתעודות הגניזה הנוגעת לבעיה ההיסטורית הנדונה. בין אלפי הדוקומנטים ההיסטוריים שבגניזה, זיהיתי עד עכשיו 286 מסמכים שיש להם זיקה לתקופה הראשונה בתולדות מישרת ראש-היהודים; כלומר, תקופת בית מבורך בן סעדיה, השושלת הראשונה של ראשי-היהודים, אשר משלה (בהפסקה של 12 שנים) מאמצע שנות ה-60 של המאה ה-11 עד שנת 1126. קורפוס זה של כתבי-יד מכיל 167 מכתבים, 92 מסמכי בית-דין, 10 רשימות, 16 שירי-הילה לכבוד אישים שכיחנו כראשי-היהודים, ולבסוף, מגילת אביתר המפורסמת. כ-15 אחוזים ממקורות אלו כבר נדפסו בידי חוקרים שונים. מטעמים מובנים ניסיתי לעיין בכל כתבי-היד שבקורפוס ולבחון מחדש את כולם, הן אלה שנדפסו והן אלה, והם הרוב הגדול, שטרם ראו אור. ניתוח המקורות הגניזתיים הביא לידי תוצאות המאשרות את ההשערה, כי מוסד ראש-היהודים בא לעולם בשליש האחרון של המאה ה-11 ולא לפני כן. יתר-על-כן, חומר הגניזה מוכיח שלא היה זה אירוע פתאומי, כפי שהוא מתואר על-ידי סמברי ובמגילת אחימעץ, כי אם תוצאה של התפתחות פנימית הדרגתית. את התהליך הזה אפשר היה לשחזר לאחר מיון כרונולוגי קפדני של כל המסמכים. שטרי בית-הדין בדרך-כלל נושאים תאריכים, אולם רוב המכתבים מחוסרי תאריכים. לעומת זאת, במכתבים מוזכרים ראשי-היהודים ע"פ תארי-הכבוד שהוענקו להם. בשטרות הקפידו להזכיר את תאריהם של ראשי-היהודים בדיוק רב, שמה יפגעו בכבודם. כאשר מדי פעם נוספו תארים חדשים, טרחו סופרי בית-הדין לכלול אותם בספרי-השטרות, שלפיהם העתיקו שטרות. תוך כדי תיאום בין הטקסטים המתוארכים לטקסטים הבלתי-מתוארכים, בעיקר המכתבים, אפשר לסווג מקורות מטווח של שישים שנה לפרקי-זמן קצרים יותר ולהגיע לפריודיזאציה מדוייקת יותר. כך עלה בידי לברר מתי חלו שינויים חשובים בתהליך ההתפתחות של מישרת ראש-היהודים בראשיתיה.

קנה-המידה המשמש מפתח לשיחזור היוצרותה ההדרגתית של מישרת ראש-היהודים הוא רכישת זכויותיו של ראש ישיבת ארץ-ישראל בידי הראיס אל-יהוד במצרים. זכויותיו החשובות ביותר של הגאון היו ארבע במספר: (א) הזכות לקיים בית-דין גדול, (ב) הזכות למנות דיינים, (ג) הזכות למנות ראשי קהילות מקומיות וממלאי תפקיד אחרים, (ד) הזכות לפקח על ענייני נישואין וגירושין.

נגיד-מצרים הראשון, יהודה בן סעדיה, שנפטר בשנת 1078 לערך, נמנע מליטול לעצמו את הזכות לקיים בית-דין גדול במצרים, את הזכות למנות דיינים ואת הזכות לקבוע מנהיגים מקומיים. עדות ראשונה למינוי דיינים בידי ראש-היהודים במצרים באה מן השנים 1078-1082, בעת שירש מבורך בן סעדיה את מנהיגות הקהילה מאחיו.

מתיונתם של האחים בני סעדיה ברכישת זכויותיו של גאון א"י מתפרשת יפה בשים לב לשני גורמים, האחד פנימי והשני חיצוני. מחד גיסא, יהודה ומבורך בן סעדיה היו "חברים" בישיבת א"י ולכן לא היה סביר שיערערו ערעור מופלג את יסודותיו של אותו מוסד שממנו קיבלו את סמכותם. מאידך גיסא, כפי שראינו, עד שנת 1074 היתה מצרים נתונה במשבר פוליטי וכלכלי קשה. השעה לא היתה נוחה לשינוי יסודי במבנה ההנהגה העצמית של המיעוט היהודי עד ששיקם בדר אל-ג'מאלי את המינהל והכלכלה של המדינה הפאטימית וזם מדיניות חדשה, שהביאה, כתוצאה לוואי, לידי העברתה של הסמכות העליונה של המיעוט הנוצרי למרכז המדינה.

מפנה מכריע בהתפתחותה של מישרת ראש-היהודים חל בין השנים 1082-1094, בפרק-הזמן שהנשיא דוד בן דניאל בן עזריה כיהן במישרה, לאחר שהדיח את מבורך בן סעדיה והשיג את גבולו של הגאון הארץ-ישראלי אביתר הכהן בן אליהו.¹⁴ ידיעתנו העיקרית על פרשת דוד בן דניאל באה ממגילת אביתר המפורסמת, הנמנית עם כתבי הגניזה, אשר נכתבה בידי אותו ראש ישיבת א"י הנפגע. מקור זה מתאר את הנשיא אך ורק כקושר וכמנהיג שנוא ובעל-מזימות רעות. ניתוח חומר דוקומנטארי המסיח לפי תומו על תקופת כהונתו של דוד בן דניאל מלמד, כי הנשיא נתקבל ברצון על-ידי המנהיגים המקומיים בקהילת פסטאט, אשר קודם-לכן תמכו בגאוני א"י מכאן ובבית מבורך בן סעדיה מכאן.

נוסף על כך, מתברר כי דוד בן דניאל תרם תרומה חשובה להתפתחותה המינהלית של מישרת ראש-היהודים. הוא ייסד במצרים בית-דין גדול. בכך הוא צעד צעד ראדיקאלי אשר קודמיו, האחים בני סעדיה, לא העזו לנקוט. בשעה שמבורך בן סעדיה מינה דיינים מכוח עצמו, מסר דוד בן דניאל, בדומה לראש הישיבה, תפקיד זה לידי דייני בית-דינו הגדול. כמו כן נענה בית-דינו הגדול של הנשיא לפניות של בעל-דין התובעים זה את זה למשפט, במקביל לבית-הדין הגדול של הישיבה. יתר-על-כן, נראה כי דוד בן דניאל העביר מישיבת א"י לראשות היהודים במצרים את הזכות למנות ראשי קהילות מקומיות. התואר הערבי מְקַדֵּם, כלומר, מנהיג ממונה, מופיע לראשונה בגניזה כתוארו הרשמי של מנהיג הקהילה המקומית במדינה הפאטימית, לקראת סוף המאה ה-11. במסמכים השייכים לתקופה שלפני עלייתו של דוד בן דניאל לשלטון לא מצאתי תואר זה, ואילו בזמנו של הנשיא נמצא השם בקשר לנציגו של דוד בקהילת אשקלון.¹⁵ יש גלויים להנחה שדוד בן דניאל, שלא קיבל שום תואר או סמכות מישיבת ארץ-ישראל, בחר בתואר ערבי זה בשביל בא-כוחו בקהילות מקומיות, מכיוון שהשם המקובל "חבר", שהוענק על-ידי הישיבה, לא היה מתאים למי שהרחיק לכת בתפיסת זכויותיהם המדיניות של הגאונים.

נוכח הידיעות החדשות על פעולותיו הציבוריות של דוד בן דניאל, ההסבר לפיו היה מבורך בן סעדיה המייסד הראשי של הנגידות צריך תיקון-מה. לאתר הדחתו של

14 על פרשת דוד בן דניאל עיין מאמרי "דוד בן דניאל בן עזריה במצרים: פירוש חדש", הנ"ל, הע' 2.

15 עיין מאמרי "קהילת אשקלון בין גאונות א"י לבין ראשות היהודים במצרים", הנ"ל, הע' 2.

דוד בן דניאל בשנת 1094, כאשר חזר מבורך לתפקידו הקודם, הוא מצא שהמוסד אשר החל לנבוט תחת השגחתו והשגחת אחיו לפני שנת 1082 צמח בידי יריבו מעל ומעבר לצורתו הראשונית הצנועה. לאמיתו של דבר, בתקופת כהונתו השנייה, שנמשכה משנת 1094 עד מותו סמוך לסוף שנת 1111, בנה מבורך על יסוד התקדימים שנקבעו על-ידי מתחרהו. הוא מינה נציגים כמנהיגי קהילות מקומיות רבות והעניק להם את התואר מְקָרָם,¹⁶ לפי המנהג שקבע יריבו. הוא ריכז את השיפוט והמינהל של קהילות ישראל במדינה הפאטימית בידי ובידי בית-הדין הגדול של קאהיר-פסטאט, שייסד קודמו.

לעומת זאת, גם הרחיב מבורך את זכויותיו של ראש-היהודים. בדומה לגאון הישיבה, מינה מבורך דיינים "קבועים", כלומר, דיינים ראשיים שישבו בפסטאט או בקאהיר. כמו כן, במקביל לראש ישיבת א"י, שנהג לשבת בירושלים שעה שבית-דינו הגדול עסק בתיצועת משפטיות בעיר רמלה, התגורר מבורך רוב זמנו בקאהיר, שם שירת כרופא אצל מושל מצרים אל-אפצ'ל, בנו ויורשו של הואזיר בדר אל-ג'מאלי, והשאיר את המינהל היום-יומי לבאי-כוחו הקבועים בפסטאט.

צעד נוסף בכיוון זה שנקט מבורך בן סעדיה מתייחס לזכותו של ראש-הישיבה לפקח על ענייני נישואין וגירושין. כך למשל, חידש מבורך מנהג, לפיו כל סופר-כתובה היה חייב לכתוב את שם הנגיד בכותרת הברכות שבראש הכתובה. לדעתי, מבורך חיקה בזה פרוטוקול שחודש במינהל הפאטימי בידי בדר אל-ג'מאלי בצוותו את הקאדים (השופטים) להזכיר בכתובות מוסלמיות את העובדה שהם קיבלו את סמכותם מהואזיר.

תוצאות המחקר במקורות על ראשית מישרת ראש-היהודים במצרים, אשר מקצתן הובאו לעיל, מספיקות, לדעתי, כדי להפריך את התיאוריה המקובלת בנדון. מישרה זו לא נוצרה בידי הממשלה הפאטימית באמצע המאה העשירית. המוסד נוצר כתוצאה ממכלול של גורמים פנימיים וחיצוניים, אשר הצטברו בשליש האחרון של המאה ה-11. בשעה שהנסיכות כסביבה הפאטימית היו נוחות לכך, החליטו מנהיגי הקהילה היהודית במצרים להעביר לכירת מצרים את מרכזה של האוטונומיה היהודית במדינה הפאטימית. יוזמה זו באה כדי למלא צורך חיוני בחיי הציבור היהודי, עקב התרופפותו של מרכז האוטונומיה הקיים, הוא ישיבת ארץ-ישראל. ראשות היהודים נכנתה באופן אורגאני משבריה של ישיבת א"י המתמוטטת והולכת, והושתתה על-פי עקרונות מסורתיים בקהילה היהודית הפאטימית. לדעתי איפוא מהווה המחקר case-study, כיצד נוצרו מוסדות חדשים בתרבויות המסורתיות של ימיה הביניים. התהליך ההדרגתי של התהוות מישרת ראש-היהודים לא היה שונה מתהליך התהוותם של מוסדות חדשים אחרים בעולם הטרנס-מודרני, בו גדלה השאיפה לניהול החיים על-פי קווים מסורתיים על הרצון לחידוש ולשינוי מהפכניים.

16 עיין למשל מאמרי "Geniza Documents concerning a Conflicting Provincial Egyptian Jewish Community during the Nagidate of Mevorakh b. Saadya" הע' 2.